

Paradoksal Modernlik ve Türk Modernleşmesinde Yeni Arayışlar

Ayşegül SİLİ KALEM*

Özet

Modernleşme, ortaya çıktığı coğrafyanın dışında kalan bütün toplumlarda ithal söylem ve pratikleri gündeme getiren zorunlu bir süreç olarak algılanmıştır. Öncesinde var olan sosyal, siyasal ve ekonomik yapıları ters yüz ederek kendine varlık alanı açan bu süreçte öncü ülkeler özellikle teknolojik ve toplumsal gelişmeler vasıtasıyla 'ötekiler' karşısında ideal toplum modeli olmayı başarmıştır. Batı-dışı toplumlarda bu geri kalmışlığı bir an önce telafi etme ve gelişmiş/ileride olana benzeme çabası çeşitli problemlerin doğmasına yol açmış gerek modernleşmenin kendi iç yapısından gerek uygulamadaki hatalardan kaynaklanan sorunlar zaman içerisinde gittikçe derin ve karmaşık bir hâl alarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu çalışma Türkiye'de artık uzun bir geçmişi olan modernleşme sürecinin problemleri ve bu problemleri aşma çabaları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Devrimsel gelişmeler sonucunda dünyanın yeni bir döneme girmesiyle, mevcut geleneksel yapılarla artık tarih sahnesinde varlık göstermeyeceğini büyük kayıplar vererek tecrübe eden Türkiye'nin, kendi özgül deneyimi içerisinde modernleşme hem tarihsel süreç hem de proje olarak toplumu dönüştürmeye devam etmektedir. Paradoksal modernlik, olgunun otantik durumunda sahip olduğu çelişkiler yanında Türk modernleşmesi deneyimi boyunca yaşanan aykırılıklara işaret etmektedir. Entelektüel düzeyde modernleşme serüvenimizin sebep olduğu marazları aşma çabası her dönemde görülmele birlikte son yıllarda yaşanan gelişmeler toplumun artık bu süreçle ilgili polemik ve kutuplaşmaları geride bırakma noktasında yeterli olgunluk ve elverişli koşullara doğru evrildiğinin işaretlerini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Paradoksal Modernlik, Paradoksal Modernleşme, Türk Modernleşmesi

Abstract

Modernization has been considered as a necessary process that brings up imported discourses and practices in all societies outside the geography from where it emerged. During this process, which opened up a space for itself by reversing the social, political and economic structures that existed before it, the leading countries managed to become the ideal society model against 'the others', especially through technological and social developments. The efforts of the non-Western societies to compensate for this backwardness as soon as possible and to imitate the developed/advanced countries led to various problems, and the issues arising from both the internal structure of modernization and the mistakes in practice have transformed into their current state by getting deeper and more complex by the day. This study focuses on the problems of the modernization process, which has a long history in Turkey, and the efforts to overcome these problems. With the world entering a new era as a result of revolutionary developments, modernization continues to transform society, both as a historical process and as a project, within the specific experience of Turkey, which has realized that it cannot maintain its existence on the history stage with the existing traditional structures. Paradoxical modernity refers to the contradictions the phenomenon of modernization contains in its authentic state as well as the contradictions particular to the Turkish modernization process. Although efforts to overcome the problems caused by our intellectual modernization adventure have come up in every period, the developments in recent years bear the signs that the society has evolved to sufficient maturity and favorable conditions to leave behind the polemics and polarizations related to this process.

Keywords: Modernization, Paradoxical Modernity, Paradoxical Modernization, Turkish Modernization

* Dr. Öğretim Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, siliysegul@gmail.com, ORC ID: 0000-0001-8501-5436

Giriş

Türkiye’de modernleşme süreci, sahip olduğu uzun geçmiş ve kaydedilen aşamalara rağmen, Batı standartlarını yakalama anlamında, henüz gerçekleşmiş ya da tamamlanmış değildir. Söz konusu sürecin Osmanlı Devleti’nde ne zaman başladığı üzerinde mutabakat olmakla birlikte erken dönemde Avrupa’daki askerî ve tıbbî yeniliklerin eş ya da yakın zamanlı takip edildiğine dair güçlü kanaatin varlığından söz etmek gerekir. Mardin (2020: 9-10), Osmanlı Devleti’nin Batı Uygarlığı adı verilen kültür bütünüyle hiçbir zaman ilişkisini kesmediğinin altını çizer. Bunun yanında yükselme döneminde kendi uygarlığını Batı’nınkinden üstün sayan Osmanlı’nın Batı’yı bir model olarak izlemesi yüzeysel bir tutumla askerî üstünlüğe indirgenmiş ve sorun edilmemiştir. İdarî temelde ‘teccid’ biçiminde ortaya çıkan Avrupa’daki gelişmelerin bünyeye aktarılması faaliyetleri Tanzimat Dönemi ile birlikte kurumsallaşarak devlet politikalarına yön vermeye başladığında modernleşme ya da Batılılaşma adı verilen süreç bir toplumsal proje şeklinde görünürlük kazanmaya başlayacaktır. Osmanlı modernleşmesi Türk modernleşmesinin bu bağlamda temeli olmakla birlikte, aynı zamanda geride bırakılması gereken bir aşaması olarak görülmektedir. Bu yönüyle aynı toplumun iki farklı dönemi arasında hem süreklilik hem kopuş ilişkisi görmek mümkündür. Günümüze uzanan modernleşme macerasında bu başlangıç dönemi, toplumun iç dinamiklerinden ya da devlet seçkinlerinin modernleşmenin özüne duydukları inançtan ziyade iç (eşraf, ayan gibi periferik güçler) ve dış (Avrupa) güçlerin baskılarına son vermek amacıyla merkezi devlet tarafından hayata geçirilen pragmatik tercih ile şekillenmiştir (Söğütü, 2008: 36). Bundan dolayı toplumun temel değerleri, egemen üretim biçimi ve siyasî yapısı ilk dönemde tartışma konusu edilmemiş, mevcut yapının iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Osmanlı modernleşmesi bu açıdan ‘savunmacı modernleşme’ projesi olarak hayata geçirilmiş, örneğin Tanzimat Fermanı ‘İslam toplumlarının iyiliği’ (İnalçık, 2016:140) düşünülerek uygulamaya koyulmuştur.

Osmanlı’nın modernleşme sürecini başlatan tercihlerinin kuşkusuz kendini ve dönemini aşan sonuçları olmuştur. Dönemin koşulları göz önüne alındığında zorunluluk olarak da görülebilecek bu seçimler dizgesi Türkiye’nin modernleşme hikâyesinde merkezi rol oynamıştır. Baykan Sezer (2012:193-195), Osmanlı’nın Batı ile komşu ülke olma-

sına rağmen Batı karşısında Doğu'nun temsil ve savunucusu konumuna sahip olmasının onu ordu-devlet biçimine getirdiği, bu durumun Osmanlı'ya yalnızca savaşçılık açısından değil, siyasî açıdan da avantaj sağladığı düşüncesindedir. Osmanlı'nın ordu-devlet niteliği barış dönemlerinde düzenleyici, örgütleyici olması ile yakından ilişkilidir. Osmanlı askerî başarılarından ziyade siyasetteki başarısı ile güç kazanmış ve varlığını korumuştur. Bu sebeple siyasi alanı tekelinde tutmuş, askerliğin aksine halka açık hale getirmemiştir. Bugün sözü edilen halk-devlet kopukluğunun temelleri Osmanlı'da atılmıştır, ancak 'Osmanlı, içinden çıktığı coğrafyaya, uygarlık alanına ve yönetimi altında tuttuğu halkların çıkarlarına uygun bir siyaset ve yönetimi gerçekleştirebilmiştir'. Sezer'e göre Osmanlı başarılı dünya siyaseti izlediği gibi devlet-toplum ayrılığına karşı da birlik ve bütünlük sağlayabilmiştir. Ancak Batılılaşma söz konusu olduğunda Osmanlı elinde tuttuğu olanaklar içerisinde siyaset izleme avantajını kaybetmiş, 19. Yüzyıl'da Batı devletlerinin sürükledikleri siyaset ortamında yer edinmeye çalışmaktan öteye geçememiştir. Dolayısıyla Osmanlı'nın Batıcılığa seçimi yeni sıkıntılara sebep olmuş, günümüz sorunlarının da kaynağını oluşturmuştur. Batıcılığa yönünde verilen bu siyasî karar doğrudan bölge halkının çıkarları ile ilgili olmadığı gibi, onun gücünü geliştirmeyi de amaçlamamış, Batı ülkelerinin çıkar ve siyasetine göre konumlanmış ve hatta Türkiye'nin tek imkânı bu siyaset olarak tanıtılmıştır. Öyle ki Osmanlı bu siyaset ile başarılı olsa ve Anadolu bu serüvende etkin işlev kazansa bile kendi kimliğini koruyabileceği şüphe uyandırmaktadır. Türk modernleşmesinin kökeninde yer alan bu tercihin, sürecin gidişatında oldukça önemli yere sahip olduğu, sonraki dönemlerin politik ve sosyal eğilimlerini büyük ölçüde şekillendirdiği ve sonrasındaki dönemlere uzanan problemlere kaynaklık ettiği yönündeki bu tespit günümüzden bakıldığında da önemini korumaktadır.

18. yüzyıl ilk modernleşme hamlelerinden itibaren Osmanlı Devleti ve devamında Türkiye Cumhuriyeti'nin genellikle beka meselesi olarak şekillenen modernleşme politikalarında, Fransız etkisi oldukça güçlü olmuştur. İlgili literatürün de odak noktası haline gelen ve Genç Osmanlılar gibi öncü hareketlere rengini veren Fransız modernleşmesine duyulan ilgi Cumhuriyet döneminde giderek tek modele dönüşmüş ve Türkiye'de modernleşme hedefinin sınırlı ve kalıplı hâl almasına sebep olmuştur. Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet

döneminde Batı'nın yüzü büyük ölçüde Fransız'dır ve modernleşme olgusu Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan kavram ve dünya görüşünün yayılması üzerinden okunmakta, modernleşme Batılılaşma tabirinden önce Frenkleşme olarak anlaşılmaktadır. Realitede modernleşme, ortaya çıkışı ve gelişmesinde böylesi keskin yargılara imkân vermeyen karaktere sahiptir. Konuyla ilgili farklı veya tartışmalı fikirler gündemdeki yerini sürekli koruyarak modernleşmenin tam ve kesin sınırlarını çizmenin çok da kolay olmadığı, genel birtakım ölçütler belirlenebilmesine rağmen bunların Avrupa'da bile aynı biçimde vuku bulmadığı tezleriyle günümüze değin güncelliğini koruyan görüş ayrılıklarını beslemektedir. Örneğin 'çifte devrim' kavramı ile Hobsbawm dünyanın büyük bölümünü dönüşüme uğratan gelişmelerin Fransız Devrimi ile birlikte aynı dönemde başlayan Endüstri Devrimi'nden de kaynaklandığını söyler ve Fransa ile birlikte İngiltere'nin –buna üçüncü bir modernleşme tarzı olarak Almanya'yı ekleyenler de vardır¹- tarihin seyrini değiştiren bu 'çifte kargaşa'ya sebep olduğunu anlatır (2003:10).

Osmanlı döneminde Batılılaşma politikaları Fransa ile birlikte İngiltere'ye de dikkat kesilirken² zamanla Fransa modernleşme hedefinin odağına yerleşmiştir (Şan, Koçkaya, 2018: 4). Türk modernistlerinin Anglo-Sakson liberalizminden çok, Fransız jakobenizmini, merkezîyetçi değişim modelini kendilerine referans ve kalıp olarak seçmeleri sonucunda Fransız laiklik anlayışında olduğu gibi çağdaşlaşma da her

¹ Şerif Mardin, Gerçek Orada Bir Yerde programının 5 Haziran 2011 tarihli yayınında moderniteyi bir toplumun kendi değerlerini, kendi kriterlerini başkalarına bakmadan kendinden üretmesi şeklinde tanımlamakta ve modernleşmenin birçok katmandan geçtiğini, bu katmanlar bilinmeden modernleşmenin anlaşılamayacağını ifade etmektedir. Modernleşmeyi aydınlanma ile son derece ilişkili biçimde üç ayrı gelişmeye bağlı olarak gören Mardin, bu gelişmeleri İngiltere'de olanlar, Fransa'da olanlar ve Almanya'da olanlar şeklinde sıralamaktadır. Ona göre hem İngiltere'nin hem Almanya'nın aydınlanmasında pratikle, gündelik hayatla sıkı bir bağ varken, Fransızlar ise maalesef modernitenin pratik şeklini ortaya çıkaramamış ve kendilerine filozof demekle meseleyi halletmişlerdir. Bu üç ayrı tipten İngiltere'de modernizmin arka planında tarihsel bir etken vardır, kendi tarihi kulvarlarının imal ettiği değerlerin bütünü vardır. Almanya'da yine dini Protestanlığın yeni bir kolu olan Pietizmin çıkardığı birtakım kendine göre değerlerin etkisinden söz etmek mümkündür. Fransızlar ise herhangi bir pratiği geliştiremediği için arafta kalmaları söz konusu olmuştur, https://www.youtube.com/watch?v=iNs3_KyzRcE (ET. 17.11.2021).

² Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi isimli eserinde Ahmet Dönmez, Tanzimat Dönemi'nin alt yapısını oluşturan 1833-1841 yılları arasında, başta II. Mahmut ve Abdülmecid olmak üzere Mustafa Reşid Paşa gibi önde gelen Osmanlı yöneticilerinin reform yanlısı politikalarında İngiliz etkisinin güçlü olduğunu belirtir. Osmanlı Devleti bu yıllar arasında başta askerî olmak üzere idarî, malî, hukukî, sosyal birçok alanda Avrupa'yı örnek alan reformları uygulamaya koymuş ve sonraki modernleşme hareketlerinin de alt yapısı bu dönemde atılmıştır. İngiltere bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyetine yaklaşmasına yardım etmiş, 19. yüzyılın sonuna kadar bu koruma politikasını sürdürmüştür. Bu durum Osmanlı içerisinde kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan yenilik yanlısı eğilimi beslemiş, sonraki dönemde modernleşme hareketinin Osmanlı'nın kendi hür iradesi ile oluşmasına zemin hazırlamıştır (Dönmez, 2014: 318-319).

şeyden önce toplum yapısında yaşanacak bir süreçten çok siyasal bir proje olarak algılanmıştır (Göle, 2010:111). Kasaba'ya göre de (2005:29); Osmanlı ve Cumhuriyet reformcularının en doğrudan esin kaynakları Fransız devrimine dayanmaktadır. Özellikle 1793-94 yıllarında Fransız devletine egemen olan jakobenler ile Osmanlı-Türk reformcuları arasında devleti ve toplumu yeniden biçimlendirmeye yaklaşımlarındaki sofuca coşku bakımından birçok benzerlik vardır. Pek çok Osmanlı, Jön Türk ve Kemalist liderin kafasında da insanların dış görünümü, caddelerin temizliği, kurumların türü ve niteliği gibi biçimsel değişim unsurları modernleşmeyle eşanlamlıdır. Bu durum sonraki dönemlere modernleşme yanlısı kesimler tarafından geniş halk kitlelerine çeşitli giyim ve davranış kalıplarının modernlik iddiasıyla dayatılması biçiminde yansiyacak, Türk modernleşme sürecinin toplumsal çatışma alanı hâline gelmesinde önemli rol oynayacak ve onun mevcut problemleri karakterinin temelini teşkil edecektir.

Osmanlı Devleti'nin dönemselsel olarak Fransa, Britanya ve ABD ile iş birlikleri gerçekleştirmesi ve dış politika stratejilerine bağlı olarak esnek bir tutum izlemesine karşın Cumhuriyet dönemi politikaları modernleşme konusunda katı ve kuralcı bir yol izlemeyi tercih etmiştir (Erhan, Sarıalioğlu, 2019: 104). Bu bağlamda Kemal Tahir'in (1992: 72) Cumhuriyet aydınlarının 'gerici' olduklarına ilişkin eleştirisi önemlidir. Ona göre Osmanlı aydın ve devlet adamları özellikle kültürel alanda geleneksel kimliklerini korumak isterken, Cumhuriyet aydınlarının halka rağmen yaptıkları işler kökü dışarıda ve ölüme yaklaştıran adımlardır. Cumhuriyet döneminin ivedilik ve pratik çözüm gerektiren koşulları içerisinde Osmanlı'dan devralınan modernleşme hareketi nispeten dar bir anlayışa sıkıştırılmış, uygulamada kolaylık ve Batı'ya hızlı uyum sağlayacak formatların seçimi gündeme gelmiş ve bu durum Türk modernleşmesinin sonraki dönemlerde 'taklit' olarak nitelendirilmesine yol açmıştır.

Paradoksal Modernlik ve Türk Modernleşmesinin Paradoksları

Modernleşme başlangıcından itibaren çeşitli paradoks ve sıkıntılar bünyesinde barındırmaktadır. Sosyal bilimlerde geleneksel olanla karşıtlık temelinde ilişkilendirilen modernlik konusundaki ele alışlar, az gelişmişten gelişmişe, barbardan uygarla doğru yenileştikçe iyileşen kavram dizgeleri veya ideal tiplerle şekillenmektedir. Bu kavrayış

içerisinde Batı, modernliğin hem içeriğini hem hedefini oluşturmakta, diğer toplumlar ise bu ilerlemeci anlayış içerisinde çeşitli ölçütlere göre konumlanmaktadır. Yalnızca bilimsel olarak değil sosyal ve siyasal olarak da karşılık bulan bu değerlendirmeler 'tarihsel ve aktüel gerçekliğin görgül betimlemesi değil zihinsel kurgular' (Loo ve Reijen, 2014: 115) olmaları yönüyle eleştirilmekte, modernliğin paradoksal yapısına dikkat çekilmektedir. Benzer şekilde Touraine (2007: 201) kendisini ancak tarihsel bir kimlikle tanımlayabilmesini modernliğin bunalımı olarak görmektedir. Bu bakış açısında kendiliğinden modernleşme sağlayamamış toplumlar başarısız ve geri kalmış kabul edilerek Batı'nın kendisi ilerleme ideali hâline getirilmektedir.

Modern sosyal bilimlerin başlangıçtan beri en önemli meselesi kabul edilen modernleşme olgusu, özgül Avrupa deneyiminin Batı dışında ne şekilde tezahür edeceği ya da 'modernlikler çoğulluğundan' söz edip-edilemeyeceği noktasında bir hayli tartışılmıştır. Burada modernliğin Batılı olmayan toplumlarda ne şekilde yorumlandığı kritik başlangıç noktasını teşkil eder. Zira modernlik tarihte eşi-benzeri görülmemiş kompleks bir yapıdır ve çeşitli bileşenleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, ilk olarak yeni uygulama ve kurumsal biçimler (bilim, teknoloji, sınaî üretim, şehirleşme), ikincisi yeni yaşam tarzları (bireycilik, sekülerleşme, araçsal akılcılık) ve üçüncüsü yeni sıkıntılar (yabancılaşma, anlamsızlık, toplumsal çözülmenin yaklaştığı hissi) şeklinde sıralanan boyutlarından söz edilmektedir (Taylor, 2006: 11-12). Bu yaklaşım modernliği yeni bir ahlâk düzeni kavrayışına dayandırır ve bunu bir fikirler dizgesi şeklinde değil toplumsal tahayyül olarak ele alır. Nitekim Saint Simon, Durkheim gibi klasik dönem sosyologları için de ahlâk alanındaki değişimler modern toplumu anlamak için -Giddens bu konuda sosyologları tek bir ege-men dönüşüm dinamiğine bakmakla eleştirmektedir- başat konuları oluştururlar. Uzun yüzyıllar geleneksel biçimde yaşamış dünyanın belirli bir coğrafyasında ortaya çıkan ve dünyanın geri kalanını peşinden sürükleyen değişimler dizgesinin doğru kavranışı Avrupa içerisinde bile devam eden bir çabadır. Tartışmasız olan, modernliğin sonucunda ortaya çıkan yaşam tarzları, toplumları geleneksel düzen türlerinin tamamından benzersiz biçimde söküp çıkarmış, modernliğin getirdiği dönüşümler hem yaygınlıkları hem de yoğunlukları bakımından önceki dönemlere özgü değişim biçimlerinin çoğundan daha etkili olmuşlardır. Öyle ki gündelik hayatın en özel ve kişisel alanları bile bu

değişimden etkilenmiştir. Geleneksel ile modern arasında süreklilikler bulunmakla birlikte 'değişim hızı' söz konusu olduğunda modern toplumla kıyaslanabilecek daha eski bir düzen yoktur (Giddens, 2014:15). Ayrıca modernlik Batı'ya özgüdür ve ulus devlet ile sistematik kapitalist üretim olarak iki farklı örgütsel gruplaşma birbirleriyle yakından bağlantılı olarak dünyaya yayılmışlarsa, bunun nedeni her şeyden önce ürettikleri güçtür. Daha geleneksel diğer toplumsal biçimlerin hiçbiri bu gücü sergileyememiştir (Giddens, 2014:174).

Modernlik kavramı geleneksel biçimlerin yerini çağdaş biçimlerin alması ile karakterize edilen bir süreçtir ve çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Bunlardan birisi analitik yaklaşımdır ve toplumsal yapının oldukça soyut niteliklerini taşıyan toplumlar üzerinden modernleşme açıklanmaya çalışılır. İkinci yaklaşımda modernleşme tarihin bir niteliği olarak görülür ve yeni karakterleriyle öncüllerinden ayrılmış belirli bir zaman dilimine işaret eder. Üçüncü bakış açısı ise gelişmekte olan ülkelerin iktidar elitlerince gerçekleştirilen yenilikleri merkeze alır ve modernleşme bu kesimin algılarına göre içerik ve anlam kazanır (Smith, 2011:95-97). Türkiye deneyiminde bu üçüncü yaklaşım ağırlık kazanmış, elitlerin modernlik algıları geniş toplumsal kesimler karşısında modernliğin tek temsili durumuna getirilmiş, uygulanan politikaların zorlayıcı ve baskı altına alıcı niteliği bireyleri temkinli ve tepkili duruma sevk etmiştir. Tarihsel süreç olması bakımından kendi doğal akışı içerisinde toplumsal bünyede münasip yollar bulmakta zorlanmayan bu süreç, dayatma biçiminde sunulduğunda çeşitli problemler ortaya çıkarmıştır.

Giddens (2014:137) 'juggernaut' metaforu üzerinden moderniteyi tanımlarken, onu bütünüyle yönlendirmenin imkânsızlığına dikkat çekmekte, ona direnenleri ezip geçen ve doğru bir yol izler gibi görünürken bazen de önceden kestiremeyeceğimiz yönlerde doğru beklenmedik biçimde sapıveren ve insanın denetiminden çıkıp parça parça olabileme tehlikesini de içeren özelliğini vurgulamaktadır. Bunlar göz ardı edildiğinde Batı'yı homojen ve tek tip bir çağdaşlık modeli haline getiren ve bir nevi tarihi yönlendirme hevesine dönüşen modernleştirme çabalarının geniş halk desteğinden mahrum kalmakla sonraki dönemlerde hüsrana dönüşmesi kaçınılmazdır. Çetin bir mücadeleden can havliyle çıkmış bir halk için bu tercih entelektüel dünyada buhran (Tanpınar, 2015:38) gibi kavramlar ya da alafranga/züppe (Yavuz, 2009) gibi yabancılaşmış ve köksüzleşmiş tiplerle karşılık bulacaktır.

Avrupa’da modernleşme din/kilise ile uzun yıllar süren bir hesaplaşma sonrasında ortaya çıkmış, bu mücadele sonucu dinsel yapılar aşılması gereken arkaik engellere dönüşmüş ve modernizmin temel niteliği tercihini sürekli olarak ‘yeni’ olandan yana kullanmakla şekillenmiştir. Bu özellik tarihsel bir süreç olarak modernleşmeye dinamizm kazandırmakla birlikte onu sosyal ve siyasî projeye dönüştüren toplumlarda dinin –özelde İslam’ın- konumu problem haline gelmiş/getirilmiştir. Geleneksel toplumun yegâne referans dünyasını oluşturan din, gerek zihniyet yapıları ve bireysel bilincin kurulması gerekse toplumsal kurumların ve ilişkilerin işleyişinde egemen konumunu yüzyıllarca koruyarak kültürün en önemli bileşeni olma özelliğini sürdürmekteydi. Modernleşme sürecine ivedilikle katılmaya çalışan toplumlar için eskiye ait her şey bir an önce atılması gereken yüklerle dönüştüğünde özellikle kültürel muhafazakârlar ve dindarlar Mannheim’ın (1966: 95) tabiri ile durağan bir hayata tutunmanın sembolü ya da toplumsal değişimin gereğini algılayamayan ‘gerici’ seviyesine kolaylıkla düştüler. Batı’daki seyri içerisinde modernite din ile başlangıçtaki gerilimi aşmış -hatta, de-sekülerleşme tartışmaları başlamış- olsa bile Türkiye’de dinin modernleşme önündeki en büyük engel olduğuna ilişkin görüş gücünü korumaktadır. Dinî Sosyaliteler kitabında yoğun bir şekilde Türk modernleşmesinin ana kalıp söylemlerindeki çelişkilere din üzerinden dikkat çeken Subaşı (2014: 27) dinî yapıların laik denetim ve seküler hissiyat içinde değişime zorlanan tabiatının paradoksal modernleşmeye yakın durduğundan bahsetmektedir. Bu çerçevede Türkiye’nin de dahil olduğu İslam toplumlarında, modernleşmeye önderlik eden ülkelerin gerek düşünsel gerek de fiilî saldırıları karşısında İslam’ın yeniden ele alınmasını içeren tepkiler ortaya çıkmış, Müslümanların içinde buldukları şartlar onları geçmişte sahip oldukları din ve İslam anlayışı ile yaşadıkları Müslümanlığı yeterli görmemeye hatta İslam’ın yanlış anlaşılmalı ve yanlış yorumlanmış olduğu fikrine götürmüştür. Doğru İslam anlayışının ortaya çıkarılması arayışı olarak İslamcılık burada bir taraftan kendi köklerinden öte yandan modern Batı düşüncesinden beslenen alternatif modernleşme arayışını ifade etmektedir. Paradoksal biçimde hem eski ve yeni ile hesaplaşma hem de uyumlaşma arayışı olarak ortaya çıkan İslamcılık bütün tarihi boyunca hem muhalif hem muvafık bir hareket şeklinde anlaşılmaktadır (Kara, 2017: 2020).³ Modernleşmenin bir

³ Bu konunun geniş ve güncel ele alınışı için İsmail Kara’nın Sakarya Üniversitesi’nde yaptığı ‘İslamcılık Bugün Nasıl Anlaşılabilir?’ adlı konuşmaya bakılabilir. <https://www.youtube.com/watch?v=3v6cqGZNeki>

sonucu olarak yine ona direnmek veya kötücül yanlarını reddederek yeniden üretmek için⁴ Batı-dışında en güçlü direnç odağını oluşturan bu hareket bir yandan küffara, sömürgeciye direnirken diğer yandan içerideki yönetimlere karşı toplumsal muhalefeti üretmiştir.

Geleneksel din anlayışına da kısmen karşı çıkan İslamcılık bu bakış açısından yalnızca karşı duruşun değil aynı zamanda uyumlaşmanın da yolu olarak özünde modern düşünceye, modern yaşam biçimi ve modern akışa dahil olma gayreti olarak değerlendirilmektedir. Türkiye toplumunda son bir buçuk asırdır bu muhalefet ve uyum damarını bir arada bulandıran İslamcılık düşüncesi ve hareketleri çeşitli iniş çıkışlarla varlığını ve etki gücünü korumaktadır. Bunun yanında modernleşme sürecinin Türkiye deneyimi, din anlayışı olduğu kadar dindarlık tipolojisini de şekillendirmekte ısrarcı olmuş, dinin yeni aktörleri kulluğun alışlagelmiş bütünlüğünden uzaklaşarak gündelik hayatta 'modaya açık' dini içerikler üretmeye (Subaşı, 2002: 36-37) eğilim göstermişlerdir.

Osmanlı döneminde yaşam tarzı olarak İstanbul'un sınırlı çevrelerine etki eden modernleşme girişimleri Cumhuriyet'le birlikte halka inmeye başladığında, yapılan yenilikler gündelik hayat düzeyinde toplumsal dönüşümü hedef alan ve toplumu doğrudan ilgilendiren niteliğe bürünmüştür (Belge, 1983:845). Çoğunluğunu kırsal kökenli vatandaşların oluşturduğu Türk toplumunu baştan aşağı değiştirmeyi hedefleyen ve kimi zaman zor ve baskı, kimi zamansa teşvikle yürütülen bu siyasî proje geleneksel hayat tarzlarının keskince dönüşmesini içeren talepleri içermiştir. Meriç (2000:129), ziyaretler örneğinde yeniden düzenlenen kurallardan bahsederken giyilecek kıyafetlerden selamlaşmanın nasıl olacağına, karşılıklı hitaplardan ziyaretin süresi ve konuşulacak konulara kadar değişen ve yeniden belirlenen pratiklerin eskilerinin yerine ikamesinden söz etmektedir. Göle ise (1998:75), Batı'da geleneksel yapıyı terk etmeden uzun vadede dönüştüren -kraliyet gibi geleneksel kurumların sembolik de olsa korunması gibi uyum stratejileri de üretebilen- modernleşme örneklerine karşın, geleneksel yapının dönüşmesine fırsat vermeden çok kısa sürede eskiyi toptan tasfiye etmeyi içeren bu girişimi radikal fakat özgül bir deneyim olarak görmektedir.

⁴ İslamî ya da yerli modernleşme anlayışının önde gelen ismi Cabiri'nin sömürge ve emperyalizmden arındırılmış yerel ve kültürel dinamikler üzerinde akıl merkeze alınarak gelişmeyi hedef alan alternatif modernleşme anlayışı için bkz. İbrahim Keskin, Muhammed Âbid El-Câbirî'de Batı Dışı Modernleşme ya da Modernleşmenin Milli İmkânı, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, Yıl 2, Cilt 2, Sayı 1, Güz 2016, (49-64).

Türkiye’de devlet gücünü elinde bulunduran modernleştirici bir elit grubun kendi modernlik anlayışına uygun kurum, inanç ve davranışları halka kabul ettirmeleri biçiminde (Keyder, 2005:42) hayata geçirilmesi Batı-dışında modernliğin kendi paradoksal karakterine yeni gelişmeler eklenmesi ile sonuçlanmıştır. Demirulus (2004:113-114) modernleşmenin Türkiye özelindeki paradokslarını yeniliği, değişmeyi ifade eden modernliğin gelenekselleştirilmiş olması; proje olarak tepeden inme, müdahaleci olması; halkçılık ilkesinin ‘kendisi için en iyi olanı halk bilir’ ilkesi yerine ‘halk için en iyi olanı elitler bilir’ şeklinde uygulanmış olması; pragmatist olması, laiklik ilkesinin laisizm şekline dönüştürülmesi şeklinde sıralamaktadır. Bunun yanında dünya genelinde geri kalmış veya gelişmekte olan ülkelerde tarım ve cemaat toplumlarından modern endüstriyel cemaat toplumlarına geçişin tek bir modernleşme hattı üzerinde gerçekleşmeyeceğinin anlaşılması ve siyasal iktidarların despotizm gibi daha çok modern öncesi devletleri çağrıştıran tutum içine girmesi modernleşme sürecinin sorgulanmasına yol açarak alternatif modernleşme arayışlarını gündeme getirmiştir.

Türk modernleşmesi Cumhuriyet’in kuruluşundan birkaç yıl sonra laisizmi temel alan bir program temelinde şekillenmeye başlamıştır. Tamamen kendine özgü biçimde bu projenin ateizmi temel aldığını söylemek mümkün değildir ve daha çok modern dinî davranışla ilgili bireyci ve entelektüalist, inancı kamusal alandan geri çeken batılı bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketlerine rengini veren Tek Parti politikaları Avrupa’nın kilise ile yüzyıllar süren hesaplaşmasına öykünerek, güçlü laiklik hamlesi etrafında şekillenmekteydi. Kemalist reformların üç faaliyet alanı (devlet, eğitim ve hukuk) içerisinde dinin toplumsal gücünü kırmak üzere icraat gösterdiği 1925-1935 arası dönem ilk aşamada kurumlaşmış ‘İslam’ın geleneksel kalelerine saldırmakla’ işe başlamıştı. Bu süreçte ikinci aşamayı dinsel simgelerin üstüne gitmek ve bunların yerine Avrupa uygarlığının simgelerini koymak, üçüncü aşamayı toplumsal yaşamı laikleştirmek ve popüler İslam’ın üstüne gitmek oluşturmaktaydı (Zürcher, 2011:276).

Cumhuriyet’in kurucu kadrolarının nüfus mübadelelerinde Türk olmayan Müslüman unsurları Anadolu’ya taşınması ve Diyanet İşleri Başkanlığı yoluyla din alanını düzenleyen faaliyetlerde bulunması dini toplumsal yaşamdan silmekten ziyade devlet kontrolüne almayla çalıştıkları anlamına geliyordu. Zürcher (2011: 284-286), 1930’larda

İslam'ı uluslaştırmak ve modernleştirmek için hükümetin teşvik ettiği girişimlerin reform seçkinlerinin küçük bir bölümünün ilgisiyle sınırlı kaldığını söyler. Bununla birlikte, topluca ele alındığında Kemalist reformlar Türkiye'nin çehresini tam anlamıyla değiştirmiş, Batılı olmayan Müslüman bir ülkenin geçmişini tamamen kenara atmayı seçip Batıya katılmak istemesi Batı'da büyük etki yapmıştı. Modern, yeni ve farklı bir Türkiye'nin ortaya çıkması Batı'da ilgi ve takdirle karşılanmış, 1930-40 ve 50'li yıllarda yayımlanmış kitapların başlıkları bunun güçlü örneğini oluşturmuştu. Oysa bu reformlar Türkiye'nin büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin yaşamını pek etkilememiş –Halkodaları ve Köy Enstitüleri gibi girişimlere rağmen- modernleşmeyi toplumsal projeye dönüştüren rejim, halkın hoşnutluğunu kazanamamış hatta bazı dönemler nefrete varan olumsuz duygulara sebep olmuş idi. Çok partili hayata geçiş ve sonrasında, subaylarla birlikte Cumhuriyet'in kurucu aktörleri olan bürokratların bu jakoben tavrı, toplumda sonradan kalıcı hale gelecek olan modernleşme karşıtı zihniyeti beslemiştir.

Halk kitleleri devleti laikleştirmekle ilgili reformlarla pek ilgilenmemiş, ancak gündelik hayatı laikleştirmeyi amaçlayan tarikatların yasaklanması, tekke ve türbelerin kapatılması gibi müdahalelere kayıtsız kalmamıştır. Toplum nezdinde aziz mekanların kapatılması anlamına gelen bu girişim acıya ve düşmanlığa neden olmuştur (Özdalga, 1998: 47). Karpat (2012: 228-230) Türk toplumunu en derin etkileyen reform olarak gördüğü laikliğin, Türkiye'ye özgü biçimde kişinin ve toplumun varlıklarını sağlayacak maddi imkânlarla sahip olmak anlamında dünyevilik olarak Osmanlı'da var olduğunu savunur. Ancak bu kavrayış bilime maddiyatçı-pozitivist anlam vermekle değişmiş, dinin maddi ilerlemeye engel olduğu düşüncesinin yerleşmesi ile din ile bilim Türkiye'de çatışır hâle gelmiştir. Laikliğin bu şekilde bilim anlayışını sınırlandırarak ideoloji haline dönüşmesi halk arasında dinî özlemi artıran bir faktör durumuna gelmesine, 1930'lara gelindiğinde bu durum gerçek bir kimlik bunalımına sebep olmuştur. Türk toplumunun kültürel ve psikolojik yapısının ayrılmaz parçası olarak dine ve gerçek/öz kimliğe duyulan özlem Türkiye siyasî ve kültürel atmosferinin görülmeyen itici gücü olmuştur.

Paralel şekilde Toprak (2009: 445) dinin Türk toplumu içinde geleneksel olarak laiklik çerçevesi içinde ele alındığından ve Atatürk ilkeleri açısından ilerencilik-gericilik tanımlamalarının temelini oluş-

turduğundan bahsetmektedir. 1960'lara kadar tek parti döneminin toplumdaki birtakım bölünmeleri reddeden, entegralist retoriği Türk aydınları tarafından sorgulanmamış, dolayısıyla politik yelpazedeki en önemli ayırım laikliği benimsemiş ve benimsememiş kesimlerin ilerici-gerici olarak nitelendirilmeleri şekline dönüşmüştür. Bu noktada Türkiye'de Batı'dan farklı olarak din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmadığı, devletin dini denetim altında tutmaya çalıştığı bir laiklik tarzının oluştuğu görülmektedir. Bununla birlikte, İslamiyet politik doktrin öne süren bir dindir ve Türkiye'de sosyal ve politik yapının İslam'a rağmen laikleştiğini söylemek bu açıdan mümkün görünmemektedir. Aksine modernleş(tir)me politikalarının dine müdahalesi karşısında dinin denetim gücünü somutlaştıran girişimlerin artması söz konusu olmuştur.

1950'den sonra çok partili hayata geçişle birlikte dinsel örgütlerin sayısındaki çok hızlı yükselme bu bağlamda dikkat çekicidir. Bununla birlikte 1972 yılında Milli Selamet Partisi'nin kurulması dinin denetim işlevine yeni bir boyut kazandırması bakımından oldukça özel bir gelişmedir. Dinsel çevreler için bu girişim, laikliğin ve Kemalist aydınların devrim anlayışının karşısına ilk defa olarak yapısal değişiklikleri içermeyen ikinci bir çağdaşlaşma tanımı getirmeleri ve bu tanımın Batılılaşmaya karşı 'millî' ve manevî köklere bağlı kalmayı savunan yerli bakış açısının ikamesi anlamına gelmektedir. Cumhuriyet tarihinde ilk kez Kemalist elitin karşısında ikinci bir merkez oluşmaktadır ve bu durum laik bir devlette dinsel güçlerin politik yapıya ağırlıklarını koymalarını meşrulaştırmıştır (Toprak, 2009: 456-457). MSP'nin bu başarısı alternatif modernleşme tarzlarının yolunu açması ve Cumhuriyet dönemi modernleşme politikalarının İslamiyet'i karşı bir ideoloji olarak, milliyetçiliği ise Batılı bir konum içinde yorumlayıp 'unutkan bir toplum yaratma' tercihinin toplumsal yapıya uygun olmadığını kanıtlaması bakımından dikkate değerdir. Ancak modernleşme konusunda merkezi elinde tutan elitin, kurucu kadronun tercihlerine duydukları sadakatle bu alternatifi irticaî tehlike olarak değerlendirmeleri -sosyalizm de benzer bir kategoride ele alınmaktadır- Türk siyasal tarihini darbeler tarihine dönüştüren korku politikasının ülkenin toplumsal atmosferinde rahatlamaya fırsat vermeyen gerilimleri öne çıkarmasıyla sonuçlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde Batılı normların birçok alanda Türk toplumuna uyarlanmış olması modernliğin bir proje olarak Müslüman bir

ülkede bile geçerli olabileceğinin ispatı olarak gösterilmesine rağmen 60'lardan itibaren bastırılan seslerin yükselmesi ile birlikte içeriden yükselen eleştiriler Türk modernleşmesi üzerinde iki gözlemi ön plana çıkarmaktadır (Bozdoğan, Kasaba, 2005: 9-11). Bunlardan ilki Türk modernlik projesinin ulus devletin himayesinde ortaya çıkmış olması nedeniyle daha başta problemlili doğduğu ve modernliğin özgürleştirici boyutundan taviz veren pek çok uygulamanın bizzat modernlik adına yapıldığıdır. İkincisi ise günümüzdeki -90'ların sonu kastediliyor- eleştirel ortamın modernlik projesinin ortaya çıkışındaki özürlerin nihayet düzeltilmesi ülke potansiyelinin çok daha demokratik, çoğulcu ve yaratıcı biçimde açığa çıkarılması yolunda önemli bir politik ve entelektüel fırsat oluşturduğu konusundaki fikir birliğidir.

Bu bağlamda 90'ların sonunda Türkiye'de toplumsal, ekonomik ve siyasal ilişkilerin gittikçe karmaşık hale gelmesi ile çarpıcı biçimde artan büyük kentlere göç sonrası ülkenin kısa sürede bir kentli kitle toplumuna dönüştüğünü ve aynı dönemde siyasal İslam'ın gücünün artması ile gündeme yeni bir gerilim unsurunun eklendiğini tespit etmek gerekir (Özdalga,1998:10). İslam adına gerçekleştirilen çok sayıda diktatörlük örneği varken, aksini gösteren örnekleri bulmak zordur fakat Erbakan liderliğinde 1996'da iktidara gelen Refah Partisi izlediği politikalardan hareketle halihazırdaki modern-liberal demokratik yönetim biçimi ile İslam'ı bütünleştirmeyi amaçlayan bir girişim olarak görülmektedir. Entelektüel düzeyde devletin modern kökleri ile çatışmaya girmekten kaçınan -MSP çizgisinde- bir dikkat sergilemesi sebebiyle radikal İslam kapsamına dahil edilemeyen bu mütedeyyin hareketin, modernist-laik kesim temsilcileri tarafından 'irtica' tehlikesi olarak görülmesi 28 Şubat darbesine gerekçe üretmiş ve ülkede sivil-demokratik gelişim modernleşmenin kazanımlarından taviz vermemek adına yeniden sekteye uğratılmıştır. Öte yandan Karpat (2010: 284) Türkiye'nin 1980'den beri halkı ve elitleri birleştiren bir kültür bütünleşmesi sağlayan ve ortak demokratik değerler üreten bir yola girdiğini, demokrasinin de bir parti ya da elitin kontrolünden çıkıp halkın benimsediği bir yaşam şekline dönüştüğünü düşünmektedir. Demokrasi Türkiye'de artık halk kültürünün bir parçası olmuştur. Bu yaklaşımın gerisinde paradoksal biçimde modernist rejimi kurtarmak için her türlü yola başvurmaya hazır, iktidar sahibi yönetici elitin gönüllü olarak seçmenlerin kararını kabul etmesinin büyük rolü olduğu fikri yatmaktadır.

Yeni Arayışlar

Modernleş(tir)menin Batı-dışı ülkelerde sebep olduğu temel problem toplumu bu süreci sahiplenen ya da ona karşı olanlar biçiminde kamplaşmaya zorlamasıdır. Kabaca kendilerini 'ilerici' olarak tanımlayan yenilik yanlıları ile özellikle dinî geleneği korumak isteyen muhafazakâr/mütedeyyin kesimleri keskin biçimde karşı karşıya getiren bu süreç, Tanzimat döneminden itibaren hem sosyal hem siyasal alanda toplumu bölen ve gerginliğe sevk eden bir yol izlemiştir. Bu durumu günümüze ulaşan ve toplumu artık neredeyse bir arada yaşayamayacak derecede ayrıştıran derin bölünmenin kökeni olarak görmeye imkân tanıyan izler bulmak mümkündür. Bununla birlikte modernleşmenin Türk toplumunda sebep olduğu bu problem karşısında Türk düşünce geleneğinde bir çözüm ya da üçüncü yol arayışı da kendisine yer bulmuştur. Nurettin Topçu bu arayışın öncü ismi olarak 'değişerek kalmak' ya da 'biz olarak değişmek' şeklinde formüle edilen reçeteyi modernleşme sürecini 'sorun' haline getiren gruplarla değişim karşısında kalıplaşmış ve katılaştırmış çevrelerin yanlışlarını belirlemek suretiyle ortaya koymuştur. 'Muhafazakâr devrimcilik' (Bora, 2017: 377) olarak adlandırılan bu yaklaşımda değişim ile topluma özgün kimliğini kazandıran sabitelerin çatışmadan bir arada var olabileceği tezi temellendirilmektedir.

Türk milletinin her zaman yeniliğe açık olduğunu vurgulayan Topçu 'ya göre inkılap toplumun yabancı olduğu bir kavram değildir ve Tanzimat aydını ile Cumhuriyet elitleri arasında zihniyet farklılığı yoktur. Dolayısıyla Osmanlı-Türk modernleşmesi kesintisiz bir süreçtir. Ancak bu süreç onun için Türk milletinin gerçek manada inkılaptan koptuğu, yenileşme kabiliyetini yitirdiği dönem olarak da görülür. Topçu (2017:125-126), Türk modernleşmesinin 18. ve kısmen 19. yüzyılı kapsayan döneminde yapılan yeniliklerin genel olarak "aşağı bir hayat seviyesinden daha mükemmel ve üstün bir yaşayışa yani ideale yükseliş vasfını kaybetmiş; sakal kesmek, kıyafet değiştirmek, sultanın resimlerini astırması gibi alelade örflerde ve şekillerde" sınırlı kaldığını, 19. sonu ve 20. yüzyılda yapılan yeniliklerin ise çoğunlukla "kendi kendini çürütmek, kendi köklerini koparmak ve bir nevi intihar" anlamına geldiğini iddia etmektedir. Bu bağlamda kısa zamanda tüm dünyayı etkisi altına alan yeni devrimsel sürece gecikmeden dâhil olma gayretlerinin iyi yönetilmediği, taklit düzeyinde kaldığı ve 'her

inkılâbın kahramanının, milletin yaralı vücuduna yarayı örten yeni bir boya vurmakla onu kurtardığını sandığı' (Topçu, 1947:2) sonucuna varılmaktadır. Ayrıca maziye sahip çıkma gayretinde olanlar da kör bir taassup içerisinde kalmıştır, bu sebeple aynı derecede zararlı ve tehlikeli olarak nitelenen bu iki zihniyet milli benliğe daha çok zarar vermekte ve modernleşme sürecinin getirdiği sorunlar karşısında çözüm üretememektedir.

Topçu bu noktada iki zihniyeti de bertaraf edecek üçüncü kuvvetin gerekliliğini savunur ve bunu akıl, insaf ve iman sahipleri tarafından gerçekleştirilecek aklın saltanatına inanmış bir inkılap hareketi ile gerçekleştirmeyi önerir (Kılıç, 2018: 149). Bu yönüyle o, Türk modernleşmesinin yalnızca marazlarını ortaya koymakla kalmamış, bu sorunların çözümü için Anadolu Rönesans'ı adını verdiği bir formül geliştirmeye de çalışmıştır.

Türkiye'de modernleşme üzerine yapılan çalışmalar, 'modern'i çözümleyici bir kategori olarak ele alan eleştirel perspektiften yoksun olmanın ve modernliğin yerel özgüllükleri üzerinde yeterince ya da açıkça durmamanın sıkıntısını çekmiştir (Kandiyoti, 2005:119). Bu alanın görece zayıflığı, tesadüflerle açıklamaya olanak tanımaksızın, Türk modernleşmesini savunan ve onu eleştirenlerce benimsenen polemikçi bakış açılarının bizzat "modern" kavramının kendisini sorgularken ve yerel özgüllüklerini ortaya koyarken yetersiz kalmakta ve farkında olmadan kavramsal ufuklarımızı daraltmaktadır. Hem popüler hem de akademik oldukça zengin bir literatürün iki karşıt anlatım biçimi etrafında dönmesi, madalyonun iki yüzünü temsil etmektedir ve her iki anlatımın kendi argümanlarına gerçeklik kazandırmak adına kendine ait 'şeytanlığı' beslediği gözlenmektedir.

Günümüzde toplumsal kimlik oluşumunun yalnızca statü, din, kırsal ya da kentsel kökenle ilgili yerel özellikleri değil kültürün küreselleşmesinden kaynaklanan etkilerin gittikçe karmaşıklaşan ağını da kapsadığını ifade eden Kandiyoti (2005:130), toplumu esir alan bu iki sığ bakış açısı içerisindeki zaafın su yüzüne çıkarılarak aşılması zorunluluğunu yeniden gündeme getirmektedir. Modernleşme projeleri olgu ve kurgu tarafı olan cereyanlar olarak anlaşılmaya elverişlidir (Migdal, 2005: 237-239) ve bu tasarımlar uygulandığında bazı boşluklar/alanlar yaratır. Bundan dolayı toplumun dönüm noktalarında insanların direnme ve yeniden düzenleme çabalarının modernleşme-

nin iktidar araçları üzerinde beklenmedik etkilerini bulmak mümkün olur. Modernleşme güçleri değişimin etkili araçları olmakla birlikte, projenin dokunduğu, ama her zaman mutlaka özümlemediği kesimlerin engellemelerine ve yeniden inşasına kapalı olmamıştır. Dolayısıyla modernleşme projesini her zaman yoluna çıkanları yutan ya da özümlemeye direnenleri dışlayan bir süreç olarak görmek yerine modernleşmenin uyarlamaya açık olduğu kavramak önemlidir.

Türk modernleşmesine ilişkin içerde ve dışarda hiç şüphesiz birçok düşünce geliştirilmiş, araştırmalar yapılmış, toplumun gündeminde bir şekilde sürekli kalmayı başaran bu konu hakkında çok sayıda değerlendirme yapılmıştır. Öte yandan süreci anlamaya ya da yönlendirmeye gayret eden bu çabalar henüz kemâle ermeden sürecin kendisi bambaşka mecralardan yeni yollar bularak ilerlemeye devam etmektedir. Halihazırda sonlanmamış bir şey üzerine konuşmanın sosyal bilimsel açıdan en büyük zorluğu hesaba katılmayan sayısız faktörün değişik kombinasyonlarda beklenmedik görüngüler oluşturma kapasitesidir. Türkiye'nin pozitivist öngörülerini her dönemde bir ölçüde yanlışlayan toplumsal yapısı, zamanın da değişmesi ve yeni değişkenlerin sürece katılması ile birlikte hesaplanabilir olmaktan oldukça uzak bir görüntü sergilemektedir. Modernleşme yalnızca toplumu yönetenlerin aldığı kararlarla yürüyen bir değişim değil, insanın birebir tecrübe ettiği çevresel koşullarla şekillenen evrensel bir süreç olarak görülmelidir. Özellikle gündelik hayatın çok katmanlı ve girift yapısı, ona kolayca nüfuz etmeye ve yönlendirmeye imkân vermeyecek bir muğlaklık taşımaktadır (Kaynar, 2012: 294).

Türk modernleşmesinin sosyolojik sonuçları incelenirken bu sürecin toplumun duygu dünyasında ne gibi etkiler oluşturduğu, henüz üzerinde yeterince üzerinde durulmuş bir konu değildir. Modernitenin getirdiği sorunlara çözüm üretmesi beklenen sosyolojinin gündemine nispeten geç giren duygular meselesi, öncesinde antropolojinin kültürü bir bütün olarak ele alan yaklaşımında özellikle Ruth Benedict'in temsil ettiği kültür-kişilik kuramı ile gündeme gelmişti. Benedict (2011) bireyin duygu durumu ile kültür arasında kurduğu ilişkiyi kuramının merkezine yerleştirmişti. Duygu sosyolojisi ise duyguların nasıl kalıplaştığı, gündelik yaşama aktarıldığı ve anlatılarla meşru kılındığı soruları üzerine yoğunlaşmaktadır (Marshall, 199:166). Bu bağlamda Türkiye'nin toplumsal tarihinin en önemli kırılma noktalarından biri-

ni teşkil eden modernleşme sürecinin sosyal aktörlerin duygu dünyasında bıraktığı izler gerek gündelik hayat gerekse ekonomik ve siyasal süreçlerin şekillenmesinde göz ardı edilmemesi gereken unsurlar halini almaktadır. Batı’da modernleşmenin kendi iç dinamikleri sayesinde ve birkaç asra yayılan bir süreçte kendiliğinden gerçekleşen bir süreç olmasına karşın Batılı olmayan toplumlarda ani yahut kısa bir sürede, kendiliğinden olmayan ve genellikle yukarıdan ya da dışarıdan itici bir gücün etkisiyle daha sancılı şekilde ortaya çıkmasının (Köker, 2004: 50) toplumsal sonuçları arasında duyguların önemli bir yeri vardır.

Türk modernleş(tir)me tarihi boyunca toplumun yaşadığı gerilimler, baskılar, inkılapları korumak amacıyla gerçekleştirilen darbe dönemlerinin yaşattığı sarsıntılar, baskılara verilen tepkiler, sosyal ve siyasal hayattaki kışkırtmalar toplumsal hafızada birçok travmatik duygunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zamanla bu duygular mevcut problemlerin de bir türlü çözüme kavuşturulmamasının etkisiyle yaygın ve yerleşik bir hâl almış, sonraki kuşaklara aktarılan söylemlerle bir nevi miras bırakılarak toplumsal kesimlere rengini veren gelenekler doğurmuşlardır.

Yine Berger’e göre modernite dünyayı ekonomik, sosyal ve siyasal boyutlarıyla ve teknolojik buluşlarla dönüştürürken aynı zamanda inançları, değerleri ve hatta yaşamın duygusal yapısını bile yerinden oynatan bir devrimi beraberinde getirmiştir (Poloma’dan akt. Sevil, 2005:33). Bu duygusal dönüşüm Batı-dışında kuşkusuz daha sarsıcı ve kendine özgü olmuştur. Kurumlar yoluyla toplumların ve bireysel bilinç yapılarının rasyonelleşmesini öngören modernleşme süreçlerinde duygular irrasyonel düşünce ve eylemlere neden olarak bu akışa karşı dururlar. Sosyologlar bu irrasyonelliği açıklamakla ilgilenmelidir (Zijderveld: 1985:227-229) çünkü duygular, rasyonel kontrol altında tutulmadığı durumlarda kendilerini ideoloji olarak rasyonel sistemlere dönüştürebilirler. Bu durum Türkiye’de toplumun modern-muhafazakâr, laik-dindar, ilerici-gerici gibi toplumsal karşılığı bulunan zıtlıkların oluşmasında temel bir role sahiptir. Ayrıca modern tarihsel akışa katılamayıp ‘izleyici’ durumuna düşme ya da tarihsel öznellikten nesnelğe düşüş korkusu Türkiye gibi ciddi tarihî bakiyesi bulunan toplumlarda kültürel bunalımlara sebep olmuştur.

Türk modernleşmesi sürecinde Batı karşısında hissedilen geç kalmışlık duygusu ve telaş başta modernleşme kavrayışı olmak üzere, il-

gili politikalar ve bunların geniş halk kitlelerinde bulduğu karşılıklar üzerinde belirgin sonuçlar üretmiştir. Modernleşme sürecini başlatan Batı karşısında duyulan hayranlık/öykünme, aynı zamanda ihtişamlı mazinin geride kalmasından dolayı oluşan üzüntü/hüzün, geçmişe duyulan özlem/nostalji ve zamana yetişme endişesi/telaşı; toplumsal kesimler arasında bir taraftan modernleşmecilerin değişimin gereğini görmemek ve toplum aleyhine değişime direnmekle suçladıkları muhafazakar kesime duydukları aşağılama, nefret; öte yandan modernleşmeye ihtiyatla yaklaşan kesimlerin ötekilerin kontrolsüz değişme hevesi karşısında hissettikleri tiksinti/geri çekilme, öz kimliğin yitirilmesinden duyulan endişe ve daha bunlar gibi birçok karmaşık duygunun Türkiye’de artık uzun geçmişi olan sosyal bölünmenin/kamplaşmanın temeli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durum Shayegan’ın (2018) tespit ettiği modernleşmenin yarattığı bilinç çarpıklıkları ve kültürel şizofreni ile birlikte duygusal gerilim ve alt-üst oluşların toplumsal yapıyı şekillendiren karakteri ile yakından ilgilidir. Bugün sadece sosyal medyaya bakarak bile izi sürülebilecek olan ayrışmanın kuşkusuz düşünsel zemini yanında ve belki de daha fazla duygusal kökeni bulunduğu hatta mevcut ideolojilerin tamamının özellikle negatif duyguların müşterek üretimi ve aktarılması ile toplumsal zemin kazandığı yeterince açık şekilde görülebilmektedir.

Türkiye’de modernleşme süreci kendi içerisinde çeşitli aşamalardan geçmiş, 80’lerle birlikte başlayan toplumsal değişim modernleşme açısından yeni bir dönemin kapılarını açmıştır. Tekeli ve İlkin (2007), Türk modernleşmesine ilişkin dönemlendirme girişimlerinde süreci ‘utangaç modernleşme’ (1789/1839-1918) olarak başlayıp ‘köktenci/radikal modernite’ (1922-1950) projesine dönüşen bir hat üzerinde ele almaktadırlar. 1950’den sonra ‘popülist modernite’ye evrilen gidişat, 1980’lere kadar bu niteliğini korumuş, 80 sonrası ‘modernite projesinin aşınması’ olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu dönemde dünyada yaşanmaya başlayan büyük dönüşümden Türkiye’nin etkilenmesi derinleşmiş ve hızlanmış, ulus devletler dünyasından küresel dünyaya, sanayi toplumundan bilgi toplumundan geçiş gerçekleşirken modernite önemli aşınmalara uğramıştır. Türkiye’de özgürlükçü ortamın gelişmesiyle yeni bir siyasal kültürün yeşermeye başladığı bu dönemde kimlik hakları, kadın hakları, dini ve etnik haklar, eğitim hakları gibi hak talepleri bir yandan büyüyerek yayılırken, öbür yandan da bu konularda ciddi bir sivil inisiyatif belirmeye başlamıştır (Çaha, 2003:

11). 90'lı yıllar devletin topluma egemen olma çabası döneme damga vurmuşsa da 2000'li yıllarla artık kendini yoğun biçimde hissettiren bilişim çağı gelişmeleri sivil alanı ve toplumsal yapıyı benzersiz biçimde inşa etmeye başlamıştır. Bu yıllar toplumun dijitalleşmeye başladığı ve aynı zamanda siyasal olarak da yeniden yapılandığı döneme işaret etmektedir. Dolayısıyla Türk modernleşmesiyle ilişkili sorun alanları hem genişlemiş hem de yeni içerikler kazanmaya başlamıştır. 2002 yılında yeni kurulan Ak Parti'nin Türkiye'de iktidarı elde etmesi ile Türk modernleşmesi açısından özel bir döneme girildiği açıktır. Türkiye'de birçok alanda sessiz devrim gerçekleştirilen bu süreçte özellikle dayatmacı laiklik anlayışından pasif laiklik anlayışına geçilmesi (Özbudun, Hale, 2010: 59-60) ve yerli modernleşme tarzlarının elitleşmesi Cumhuriyet döneminin katı modernleşmeci tutumunun aksi yönde bir eksen kaymasını ifade etmektedir.

Uzunca bir süre Türk modernleş(tir)me sürecinin karşısında çoğunluk olarak duran kitlelerin genellikle 'gerici' olarak görülen muhafazakâr/mütedeyyin çevreler olması ve modernleşme konusundaki gerilimin son tahlilde bu kesimlere bağlanmasının ardından söz konusu çoğunluk iktidarı ele geçirerek çevreden merkeze yerleşmiş ve sonuçta ülkenin elitleri yeni bir içerik kazanmıştır. Bu dönüşümü ifade etmek üzere dolaşıma sokulan 'Yeni Türkiye' ya da 'Üçüncü Cumhuriyet' kavramları ile artık geçmişin yüklerinden bir nevi kurtulmayı ve yanlış kararlarla hesaplaşmayı içeren bir fırsat yakalandığı vurgulanmaktadır. Cumhuriyet döneminde kontrol altına alınmaya çalışılan ve dışlanan sosyal katmanların merkezde temsil hakkını artırması bir bakıma Türk modernleşmesinin çatışma üreten temel tercihleri ile hesaplaşma ve ürettiği kutuplaşmaları çözümlenerek rafa kaldırma açısından özel bir gelişme olarak görülebilir. Cumhuriyet dönemiyle başlayan, tek parti dönemi boyunca süregelen katı laik, ulusçu, seküler ve devlet merkezli modernleşme politikaları sağ iktidarlar zamanında gerçekleşen reformlarla esnek bir yapı ve çoğullaşma içine girmiştir. Son dönemde modernleşme 'tepeden inmeceli modernleştirme' anlayışından 'devlet-toplum ilişkisinden doğan ihtiyaçlara yönelik bir yapıya bürünmüştür (Cebeci, 2018).

Diğer taraftan toplum eski geleneksel toplum değildir ve pek çok bakımdan -Cumhuriyet modernleşmesi marifetiyle dönüşen kitleler de dâhil olmak üzere- gönüllü ve tercihli modernleşme yoluna girmiş-

tir. Türkiye’de artık herhangi bir yenilik örneğin televizyonun kabul görmesinde yaşanan gerilimler gibi tepkilerle karşılanmamakta, toplum ‘yeni’yi uyarılma yoluyla kabullenme yönündeki iradesini sağlamlaştırmaktadır. Benzer şekilde laik çevreler deneyimledikleri iktidar kaybının sonuçlarıyla yüzleşirken sahici bir demokratikleşme ve eşitlikçi toplum arayışına çekilmektedir. Bu bağlamda Göle (2008:156), Müslümanların modernite ve laiklikle karma desenler oluşturduğu tezinden hareketle her iki tarafın melezlenmeye, aradaki farkları azaltmaya başladığı bu süreçte birbirinden etkilenme yoluyla birlikte yaşamının imkanlarını sorgulamaktadır. Toplumsal işleyişi bozan ya da aksatan girişimlere karşı gelişen duyarlılık ve demokratik bilinç sayesinde bu olanaklar geliştirilmeye açık görülmektedir.

Sonuç

Türk modernleşmesi başlangıcından bu yana etkin biçimde dahil olmaya çalıştığı modern Batı dünyasına uyum sağlamak üzere alınan ve yaşam standartlarından ziyade zihniyet değişimini hedef alan aceleci ve radikal kararların etkisinden kurtulamamıştır. Geniş halk kesimleri bu sürecin özellikle kültürel boyutundan negatif biçimde etkilenmiş, dünya görüşü ve yaşam tarzı açısından derin bir bölünmeye maruz kalmış, sonuçta günümüze varan kutuplaşmalar üretmiştir. Dünyada özgürlüklerin artması ve gelişen liberal atmosfer çerçevesinde toplum kendi dinamikleri ve doğal uyum stratejileri geliştirerek değişmeye devam ederken modernleşmenin siyasal proje olarak sunulması/dayatılması onu Türkiye’de bir sosyal problem ya da birçok problemin kaynağı durumuna getirmektedir. 2000 sonrası iktidarın muhafazakarlaşması ile başlangıçtaki rollerin değişmesi, Türkiye’de artan özgürlük talepleri ve teknolojinin yeniden şekillendirdiği dünyada bu tartışmaların sebep olduğu yorgunluk/yılgınlık ile zamanın ruhunun toplumsal kesimlerin birbirlerine proje dayatmasına uygun olmayan karakteri yeni arayışları gündeme getirmiştir. Toplumsal değişimin geldiği noktada ikili karşıtlıklar ekseninde süreci açıklayan yaklaşımlar, geçmiş dönemler baz alınarak getirilen kuramsal açıklamalar geçerliliğini yitirmekte ve güncel tanımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Yeni toplumsal ilişki biçimleri ve kuşaklar ‘eski’nin hafızası ve yüklerini taşımaya uygun ve istekli görünmemektedir. Siyaset alanı, sivil toplum alanındaki gelişmelerle birlikte geleneğe uygun olmayan biçimde toplumun ter-

cihlerine rıza göstererek kendi sınırlarına çekilmeye zorlanmaktadır. Modernleşme küreselleşmenin tazyikiyle kültürel, ekonomik, teknolojik birçok yolla doğal seyrinde ve toplumsal rıza ekseninde kendiliğinden de ilerlemektedir. Modernleşmenin Türkiye deneyiminde gelişen paradoksları aşmak için bu yeni dönem entelektüel ve politik açıdan birçok imkânı bünyesinde barındırmaktadır.

Kaynakça

- Bayly, Christopher Alan, 2014, *Modern Dünyanın Doğuşu*, Çev. M. Neva Şellaki, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Belge, Murat, 1983, *Türkiye’de Günlük Hayat, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 3-4. Ciltler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Benedict, Ruth, 2011, *Kültür Örüntüleri*, Çev. M. Topal, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, Tanıl, 2017, *Cereyanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cebeci, Mehmet, 2018, *Türk Modernleşmesinde AK Parti ve Laiklik*, 2018, 4 Ocak. Erişim Adresi:
- Çaha, Ömer, 2003, *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, 2. Baskı, İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları.
- Demirulus, Pervin, 2004, *Paradoksal Modernleşme: Türkiye’de Din Sorunu- Niyazi Berkes, Şerif Mardin ve Nilüfer Göle Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dönmez, Ahmet, 2018, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Erhan, Çağrı ve Sarılioğlu, İrşat, 2019, “Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839- 1852)”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 16, Sayı 63, s. 87-104, DOI: 10.33458/uidergisi.621318.
- Giddens, Anthony, 2014, *Modernliğin Sonuçları*, (Çev. Ersin Kuşdil), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Göle, Nilüfer, 1998, *Modern Mahrem (Medeniyet ve Örtünme)*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, Nilüfer, 2008, *Melez Desenler İslam ve Modernlik Üzerine*, 3. Baskı. İstanbul: Metis Y.
- Göle, Nilüfer, 2010, *İç İç Geçişler: İslam ve Avrupa*, (Çev. Ali Berktaş), 2. Baskı. İstanbul: Metis Y.
- Hobsbawm, Eric, 2003, *Devrim Çağı*, (Çev. Bahadır Sina Şener), Ankara: Dost Yayınları.
- <http://blog.milliyet.com.tr/turk-modernlesmesinde-ak-parti-ve-laiklik/Blog/?BlogNo=578705> (E.T. 25.11.2021).

- İnalçık, Halil, 2016, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kandiyoti, Deniz, 2005, "Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Ed. Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kara, İsmail, 2017, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İsmail, 2020, *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karpat, Kemal H., 2010, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, 4.Baskı. İstanbul: Timaş Y.
- Karpat, Kemal H., 2012, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Timaş Y.
- Kasaba, Reşat, 2005, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm". *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Ed. Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kaynar, Hakan, 2012, *Projesiz Modernleşme Cumhuriyet İstanbul'undan Gündelik Fragmanlar*, 2.Baskı, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Keyder, Çağlar, 2005, "1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, (Çev. Nurettin Elhüseyni). Ed. S.Bozdoğan- R.Kasaba. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kılıç, Murat, 2018, "Nurettin Topçu'da Osmanlı-Türk Modernleşmesi: Marazlar ve Tedavi", *Mavi Atlas*, 6(2) / 138-153.
- Köker, Levent, 2004, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Loo, Hans Van Der, Reijen, Williem Van, 2014, *Modernleşmenin Paradoksları*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mannheim, Karl, 1966, *Essays on Sociology and Social Psychology*, London: Routledge& Kegan Paul Ltd.
- Mardin, Şerif, 2020, *Türk Modernleşmesi*, Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, Gordon, 1999, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürçü, Ankara: Bilim-Sanat Yayınları.
- Meriç, Nevin, 2000, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi*, İstanbul; Kaknüs Yayınları.
- Migdal, Joel S., 2009, "Olgu ve Kurgunun Buluşma Zeminini", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Ed. Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Özbudun, Ergün, Hale, William, 2010, *Türkiye'de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm AKP Olayı*, İstanbul: Doğan Kitap.

- Özdalga, Elisabeth, 1998, *Modern Türkiye’de Örtünme Sorunu Resmî Laiklik ve Popüler İslam*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Sevil, Muharrem, 2005, *Türkiye’de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, İstanbul: Vadi Yayınları.
- Sezer, Baykan, 2012, *Batılılaşma ve Türkiye’de Siyaset Üzerine Notlar*, Türkiye’de Modernleşme Ed. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), İstanbul: Doğu Kitabevi
- Shayegan, Daryush, 2018, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, Çev. Haydun Bayrı. 5. Basım. İstanbul: Metis Yayınları.
- Smith, Anthony D., 2011, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Söğütlü, İlyas, 2008, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Modernleşme: Kırılmalar ve Süreklilikler, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl:5, Sayı: 18.
- Subaşı, Necdet, 2002, Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler, *İslâmiyât V*, sayı:4. S.17-40.
- Subaşı, Necdet, 2014, *Dinî Sosyaliteler*, İstanbul: Tezkire Yayıncılık
- Şan, Mustafa Kemal, Koçkaya, Ayhan, 2018, *Namık Kemal Düşüncesinde İlerleme ve Gelenek, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* (The Journal of Social and Cultural Studies) Cilt/Volume: 4, Sayı 8, Yıl 2018, s. 1-15.
- Tahir, Kemal, 1992, Notlar 11: *Batılılaşma* (haz. Cengiz Yazoğlu), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, 2015, *Yaşadığım Gibi*, Haz. Birol Emil, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taylor, Charles, 2006, *Modern Toplumsal Tahayyüller*, Çev. Hamide Koyukan, İstanbul: Metis.
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, 2007, *Cumhuriyetin Harcı 1- Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Topçu, Nurettin, 1947, Ahlak Nizamı, *Hareket*, 2(1): 1-4.
- Topçu, Nurettin, 2017, *Kültür ve Medeniyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Toprak, Binnaz, 2009, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay. (s.445-459) Bursa: Dora Yayıncılık
- Touraine, Alain, 2007, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, İstanbul: YKY
- Yavuz, Hilmi, 2009, *Alafrangalığın Tarihi Geleneğin Tasfiyesi ya da Yeniden Üretilmesi*, 1.Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Zijderveld, Anton, C., 1985, *Soyut Toplum*, (Çev. Cevdet Cerit), İstanbul: Vadi.
- Zürcher, Eric Jan, 2011, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner), İstanbul: İletişim Yayınları.